
Mirjam CAJNER

DOBRO SE DOBRIM VRAĆA

Mirjam (Mira) Cajner rođena je u Šidu 1. maja 1925, u braku Majera i Sime Francoz. Otac je u Šidu imao zlatarsku radnju.

Zajedno sa mlađom sestrom Elom, u rodnom mestu pohađala je osnovnu i građansku školu.

Posle rata, cela porodica iselila se u Izrael.

Školovala sam se u Šidu, u osnovnoj i građanskoj školi. Kada sam htela da odem u Novi Sad, da položim veliku maturu i dalje učim, nisu me primili jer sam bila jevrejske vere. Već je bio uveden *numerus clausus*. U Šidu nije bilo mnogo jevrejskih familija, možda desetak. Žive-
li su u dobrim odnosima sa susedima. Moglo bi se reći da je polovina jevrejskih porodica bila dobrog imovnog stanja.

Početak rata desio se na Pesah. Te večeri smo sedeli za stolom i jeli maces i drugo što se jede za praznik. Najedanput smo čuli kako dolaze tenkovi. Uplašili smo se jer nismo znali šta će biti. Sutradan je moj tata otišao u radnju. Odmah su došli Nemci sa ustašama. To nisu bili domaći Nemci. Pitali su gde stanuju Jevreji. Ustaše su ih dovele u našu kuću. Za razliku od Nemaca, to su bile domaće ustaše. Ne sećam se ko je sve tada došao u stan, ali sećam se onih koji su bili ustaše. Bila je pokraj nas jedna gvoždarska radnja. Njen vlasnik bio je Hrvat, mislim da se prezivao Stokić. On je bio izrazito protiv Jevreja i protiv Srba. To se pre rata nije znalo. Ja sam sa njegovom kćerkom bila dobra druga-rica. Bila sam mlada i sa njezinim roditeljima nisam imala nikakvu vezu. Poznavala sam samo prijatelje mojih roditelja. U školi su me voleli. Bilo je poznato da sam Jevrejka, ali mi nikad niko nije rekao da sam Jevrejka ili Čivutkinja, niko.

Kad su došli Nemci, rekli su da radnja više nije naša i da ih tata odvede svojoj kući jer oni hoće da pregledaju kuću i otkriju šta smo sakrili. Nismo ni imali prilike da nešto sakrijemo jer se sve dogodilo preko noći. Došli su kod nas i zatekli nas, dve kćerke. Tatu nisu pustili da govori sa nama. Počeli su da traže po ormanima. Mama se uplašila i počela je da viče, a oni su joj stavili revolver u usta, pa nije mogla da govori. Prevrnuli su celu kuću i uzeli šta su hteli. Ne sećam se šta su našli, ali zlata kod kuće nije bilo.

Kasnije su nas pozvali u opštinu. U porodici smo dobro znali nemački jezik, otac i deda su ga govorili perfektno, jer su bili u vojsci Austro-Ugarske. Rekli su nam da moramo na rad pod nemačkim nadzorom. Ja sam sa sestrom dobila zaduženje da, u poreskom odeljenju (koje je bilo u zgradi opštine), prevodim knjige sa srpskog na nemački jezik. Osim sestre i mene, radila su tamo još dva starija Jevreja. Videla sam da Srbima daju laissez-passer (legitimacije) da mogu iz jednog sela u drugo. Videla sam da oni iz opštinske vlasti na iskaznice stavljaju pečate. Jedanput sam ujutro rano uzela prazne iskaznice i stavila na njih pečat. Zašto? Moja školska drugarica Srpkinja, koja je došla iz Šapca, rekla je: „Miro, ako ne pobegnute, sutra niste više živi.“ Upitala sam je šta to znači, a ona je odgovorila da je došla iz Šapca, gde su sve Jevreje pobili i bacili u Savu. Ona se, inače, kasnije udala u Sloveniju, gde joj je umro muž. Išla sam u Sloveniju da je tražim i nisam je našla. Zvala se Anđelka. Kada sam to čula, odlučila sam iste večeri, februara 1942, da uzmem dve iskaznice i dođem kući.

Moj otac je, u vreme okupacije, radio na železničkoj stanici. Morao je da devet meseci čisti čizme oficirima. Dobio je puno batina, zube su mu izbili, ne znam čime. I drugi Jevreji su morali da rade. Nije ih bilo puno, deset familija, možda 8–9 muškaraca. Odnos drugih stanovnika prema nama, posle dolaska Nemaca, nije se promenio, osim što su Hrvati prestali da govore sa nama. Radnju su odmah oduzeli, postavili tamo jednog mladog komesara koji nije bio Šiđanin. Bio je sa nama u dobrim odnosima, ali nije dolazio u kuću. Otac nije dobijao nikakav prihod od radnje.

Kad sam te večeri došla kući, ispričala sam tati šta sam čula od svoje drugarice iz Šapca i pokazala mu dve blanko iskaznice, koje sam donela. Tata je rekao da ja i mama skinemo žute trake, koje smo morali da nosimo, da odemo uveče na stanicu i sačekamo prvi voz koji ide u Zagreb, i dalje, ka granici prema Italiji. Tamo je tata imao nekoga čoveka kome je uvek ranije pomagao. Dao nam je njegovu adresu i rekao da će nas on prevesti preko granice.

Februara 1942. bio je veliki sneg. Mama i ja skinule smo žute trake na stanici i bacile ih u klozet, a kada je pao mrak, ušle smo u prvi voz za Zagreb. Blizu granice, došli su da pogledaju dokumente. Nismo imale ništa pa smo ušle u klozet i zatvorile vrata. Oni su lupali i lupali, ali mi nismo otvorile.

Prešle smo granicu i došle u Ljubljanu. Pričali su nam ljudi da u Ljubljani ima mnogo onih koji su pobegli iz drugih delova podeljene Jugoslavije, da se nalaze u zgradi koja se zove „Cukarna“. To je bila fabrika šećera u koju se smestilo puno Jevreja. Kada smo došle, rekli su nam da možemo dobiti krevet. Nismo se prijavile italijanskim vlastima. U „Cukarni“ su bili predstavnici jedne italijanske jevrejske organizacije. Primali su ljude i govorili im kako mogu da se spasu. Tu smo čekale na tatu. Tata i sestra, prema dogovoru, trebalo je da dođu za nama. Saznale smo da jedan čovek ide u Hrvatsku i po njemu poslale pismo u kojem smo opisale gde smo prešle granicu i sve ostalo.

Posle 14 dana, oni su istim vozom došli do Zagreba, pa do Karlovca. U Karlovcu je bila jedna Jevrejka koja je radila sa Nemcima. Dovedli su je kod tate i rekli joj da tata sa kćerkom treba da pređe granicu. Odgovorila je da će mu dati uniformu nemačkog oficira ili vojnika. Uputila ga je da u vozu leži i, pošto dobro zna nemački, govori da je ranjen, bolestan, da ga ne bi pregledali pri prelasku granice. Nije imao nikakva dokumenta, samo je sa vojnicima sedeo u vozu. Moju sestru, staru 14 godina, smestili su sa ostalom decom koja prelaze granicu, u vagonu kojim su svaki dan prelazila granicu da bi putovala u školu. Bila je ćutljiva i plašljiva, ali je sedela sa tom decom.

Kada je voz stao na granici, počeli su da pregledaju putnike. Kroz prozor videla je da dva Nemca vode tatu, koji se pravio da ne može da hoda. Nije znala šta da radi. Sišla je sa voza, ali ne tamo gde je tata išao, nego malo dalje. Voz je u međuvremenu otišao, a kaput i sve stvari ostale su joj u vozu. Tatu su odmah predali italijanskoj žandarmeriji i rekli da im se čini da tu nešto nije u redu. Stavili su ga ponovo na voz. Onako uplašenog, vratili su ga u Karlovac i zatvorili. Rečeno mu je da će biti izveden pred sud.

Moja sirota sestra nije znala šta da radi. Bilo je hladno i tražila je da nešto obuče od nekog Slovenca, koji je radio na pruzi. On ju je pitao kuda ide i ko je ona. Odgovorila je da joj je mama u Ljubljani u „Cukarni“, da hoće da dođe do svoje mame i zamolila ga da je stavi na voz. On je to i učinio. Stigla je u Ljubljanu i našla se sa nama. Međutim, putem se prehladila i razbolela od upale pluća. Odvela sam je u bolnicu gde su je lečili. Za njih smo bili *spolatti*, izbeglice.

Tatu su zatvorili u Karlovcu. Moj otac je bio dobar čovek i mnogim ljudima je pomagao novčano i na druge načine. Negde pred rat neko mu je pisao da ima jedan dobar, siromašan čovek i da, ako tata ima mogućnosti, treba da mu pomogne. Tata je tom potpuno nepoznatom čoveku poslao veliki paket sa hranom. Kao pošiljaoca paketa stavio je samo: Majer Francoz, Šid.

I dok je bio u zatvoru ključar je pitao tatu kako se zove. Tata je rekao svoje ime a ovaj je uskliknuo: „To ne može biti! Taj čovek je meni poslao veliki paket za Božić. Ti si meni poslao taj paket iz Šida?“ Tata mu je potvrdio, a ovaj rekao da on tu više neće sedeti. Zatvorio je vrata i rekao da će doći sutra. Rešio je da pronade nekoga ko će za novac da spasi tatu. Tata je zatim poslao pismo u Šid onoj Jevrejki koja je radila s Nemcima i koja mu je već ranije dala nemačku uniformu. U pismu joj je objasnio gde je zakopao zlato. Zamolio je da to donese i – ona je donela. Tata joj je dao trećinu, zatim je platio onom čoveku u zatvoru, platio je i čoveku koji ga je pešice preveo kroz sneg preko granice. Međutim opet su ga uhvatili Italijani i zatvorili u Ljubljani. Na pitanje: „Gde je tvoja porodica?“, nije znao šta da odgovori. Ako kaže da mu je porodica u istom gradu, zatvoriće i njih. Ako ne kaže, desiće se možda nešto još gore. Odlučio je da otkrije da mu je porodica u „Cukarni“. Odmah zatim, Italijani su došli; ali, pošto je sestra bila u bolnici, nisu nas zatekli tu gde su nas tražili.

Tata i mama bili su u zatvoru oko dva meseca. Tata se razboleo. Imao je samo 55 godina. Sve vreme je ležao. Kada se malo oporavio, rekli su u zatvoru da će cela naša porodica ići u koncentracioni logor Feramonti. Dali su dva pratioca koji su nas, u vozu, dopratili do Napulja. Tamo smo bili dva dana u zatvoru, a onda su nas stavili u voz do Kozence, stanice odakle se putovalo u Feramonti. U Kozenci nas je čekao neki auto i odvezao nas u u logor. To je bilo negde maja ili juna 1942. godine. Do kraja te godine bili smo u logoru u Feramonti

Logor je bio za Jevreje, bilo ih je oko 2500–3000. Živelo se u barakama, u svakoj po tridesetak ljudi. Spavalo se na ležajevima na sprat. Hrana je bila loša, nije bilo vode za umivanje, ali bar nas nisu kažnjavali. U logoru nije bilo bolnice, a moj otac je i dalje bolovao. Zato su odlučili da nas pošalju u confino libero u mesto Picoli (Pizzoli), kod Akvile (Aquila), u srednjoj Italiji. To je slobodna konfinacija, gde smo bili u obavezi da se tri puta dnevno javljamo u policiju. Živeli smo u iznajmljenoj sobi, i dobijali 8 lira na dan za hranu.

Na našu nesreću, kada je sredinom 1943. godine počela saveznička invazija na Italiju i logor Feramonti oslobođen, mi smo ostali iza linije fronta. Onda smo morali da bežimo u brda, gde smo se sastali sa

partizanima iz Jugoslavije. To su bili oni koji su pobjegli iz italijanskih logora. Mnogo su nam pomagali, mada ni sami danima nisu jeli. Kad bi od seljaka dobili hleb, uvek su davali nama. Noću su silazili do sela, ali tamo su seljaci tako loše živeli da ni sami nisu imali šta da jedu. Imali smo nešto prstenja i zlata. Za svaku stvar od zlata davali su nam parče hleba. Sestra i ja smo se jako razbolele. Ja sam dobila upalu porebrice. Bilo je hladno, nismo imali šta da jedemo, nismo mogli da spavamo. Živeli smo u kojekakvim pećinama. Bila je oštra zima te 1943/1944. Po celi dan slušali smo kako bombarduju Monte Kasino i druge utvrđene nemačke položaje. Saveznici su sporo napredovali.

Kad su Nemci došli u blizinu, sišli smo sa brda i otišli u jedno malo i siromašno selo od desetak kuća. Zvalo se Karufo. Tamo smo odseli kod jedne stare žene. Rekli smo da smo katolici pa smo odlazili na božju službu u crkvu, da meštani misle da smo kao i oni. Bili smo tu neko vreme, sve dok nas Amerikanci nisu oslobodili, u leto 1944. godine, mislim, u junu. Odatle su nas prebacili u Činečita (Cinecitta) kraj Rima, gde su prikupljali izbeglice iz raznih zemalja. Rekli su da ko hoće da ide u Palestinu, oni će ga odbaciti u Bari, gde su vojnici koji se vraćaju za Palestinu, pa može sa njima da se otputuje. Pristali smo pa smo se vozom prebacili do Barija, gde smo bili par dana u logoru, dok nije došla jedna engleska lađa, koja je vojnike nejevreje vozila u Egipat na odmor. U Egiptu smo se mi, Jevreji, iskrkali i, preko Sueckog kanala, prebacili u Palestinu. U našoj grupi bilo je oko 800 ljudi. Došli smo u Palestinu 23. aprila 1945.

Imala sam dve tetke, očeve sestre, koje su živеле u Beogradu. Jedna se zvala Judit Francoz, nije bila udata. Živela je u zgradi Izvozne banke, Terazije 5, na trećem ili četvrtom spratu. Druga tetka, Debora Francoz, bila je udovica i takođe je stanovala u Beogradu. Posle prvog ili drugog dana bombardovanja Beograda, pobjegle su u Šid. Mislim da su nam pričale da su pešice stigle do nas, što znači da su prepešačile oko 100 kilometara. Moj otac je bio veoma srećan kada su došle i rekao im da ostanu. Odgovorile su da ne mogu, jer ne mogu da ostave svoje stvari. „Kakve stvari, ovde se bori za život?!“, odvratio je moj otac. Međutim, nisu htele da ostanu, vratile su se vozom u Beograd. Ubijene su na Sajmištu. To sam, posle rata, saznala od Milana Emila Klajna. Ostala familija moga oca, četvoro braće – bili su veoma pobožni i imali su puno dece, jedan devetoro, drugi petoro, treći osmoro – nisu mogli da pobjegnu sa tolikom decom. Živeli su u Iloku, 18 km od Šida. Jedan od očeve braće došao je iz Iloka da živi kod nas, pošto je moj otac bio imućan i pomagao mu je. On je rekao ocu da ne može da

beži. Svi oni odvedeni su u Aušvic. Ima i priča jednog čoveka, koji sada živi u Izraelu: najstarija kćerka brata moga oca, Jakova Francoza, Estera Francoz, koja se udala godinu dana pre rata, imala je dete od 5–6 meseci. Bila je veoma lepa. Na ulazu u logor, rekli su joj da ide na jednu stranu, a njeno dete na drugu. Vojnik joj je uzeo dete, ali je ona počela da viče, potrčala je za svojim detetom, uzela ga u naručje i zajedno sa njim otišla u gasnu komoru. Čoveka koji je to ispričao videla sam samo jednom. Od cele familije moga oca, koja je brojala 23 osobe, niko se nije vratio. Spasilo se samo nekoliko dece jednog od mojih stričeva, koji žive u Njujorku.